

Psychológia a patopsychológia
dieťaťa, 57, 2023, č. 1, s. 55–63.

JAZYK A NÁSILÍ – TŘI FORMY NÁSILÍ V KOMUNIKACI

JANA KRUCKÁ

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

LANGUAGE AND VIOLENCE – THREE FORMS OF VIOLENCE IN COMMUNICATION

Abstract: The paper describes and analyses in detail three forms of violence in communication – ignoring, labelling and stigmatization. Each form is illustrated by examples from school practice. The results of the author's recent research on linguistic violence at secondary schools are also mentioned. Three questions are answered for each of the mentioned forms of violence: What do we mean by this form of linguistic violence? The particular form is briefly defined based on its etymology. How is it used? Linguistic means and procedures for using the particular form are explained. Why does it work? The influence of the particular form of violence on the mental health is indicated. All three forms of communicative violence are damaging for the human need for recognition. The recipients are either completely neglected or their individuality is displaced by generalization – they are not seen as unique persons, but as part of a group chosen for them by someone else. Violence in communication can have serious consequences for the recipient, which the speakers are often not aware of.

Key words: ignoring, stigmatization, labelling, communication, linguistic violence

V minulosti i v současnosti se jazyk používal a používá jako prostředek násilí. Ať už v antických eposech Ilias a Odyssea, ve Starém zákoně nebo v současných talk show, všude se slova používají i jako zbraně.

Tento článek popisuje a analyzuje tři formy jazykového násilí – ignorování, nálepkování a stigmatizaci. Všechny tyto formy komunikace jsou využívány pro získání výhody nad komunikačním partnerem, tedy v komunikaci, která není respektující,

nýbrž zraňující. Mnohé výzkumy, např. *Still Face Experiment* z r. 1975 (viz Adamson, Frick, 2003), či studie *Does rejection hurt?* (Eisenberger et al., 2003), ukazují závažnost komunikačního násilí a jeho působení na nervový systém.

Komunikační násilí je nicméně, jak již zmíněno, běžnou součástí života; je možné jej najít v literatuře, v každodenním životě (v práci, ve škole, doma), ve filmech, či diskusních pořadech. Možná i kvůli její častosti je zraňující komunikace mnohdy ponechána bez povšimnutí. Nicméně to neznamena, že by ke zranění nedošlo; je možné, že pouze nebylo identifikováno. Z toho důvodu chceme v následujícím článku přiblížit tři typy komunikačního násilí – jejich formy, funkce i působení na lidskou psychiku.

Ignorování: Ty nejsi, neexistuješ

Co máme na mysli pod pojmem ignorování?

Slovo pochází z latinského podstatného jména *ignorantia*, což znamená nevědomost, neznalost. Latinské sloveso *ignorare* znamená nevědět nebo nechtít vědět (Hermann, 1993). Původní význam neznalost se v několika jazycích vytratil, například v angličtině (Ignorance (n.), n. d.) nebo v češtině. Zbývá jen význam záměrného přehlížení, nevěnování pozornosti nebo neuznávání někoho, něčích zásluh.

Jak je ignorování používáno?

Neexistují žádné speciální jazykové prostředky pro ignorování. Spočívá v přehlížení, pasivitě a lhotejnosti. Ignorování je opakem uznání (jak ve smyslu uznávání existence druhého člověka, tak i uznávání výsledků jeho činnosti atd.). Ignorováním je někomu uznání odepřeno. Odepření uznání může být uplatňováno na různých úrovních. Honneth (podle Deinese, 2007) uvádí následující úrovně uznání: *Láska*, kde se uznání projevuje v erotických, přátelských a rodinných vztazích; *Právo*, v němž jsou lidé uznáváni tím, že mohou vystupovat jako právní subjekty ve veřejném životě společnosti a nést morální odpovědnost za své činy; *Solidarita*, která s sebou přináší uznání a ocenění dosažených úspěchů, individuálních schopností a kvalit a pocit sebeúcty.

Uznání může být odepřeno na kterékoli z těchto úrovní, a tak mohou být lidé na kterékoli z těchto úrovní ignorováni. Ignorace na úrovni lásky se projevuje odmítnutím pozornosti, a to projevy verbálními (nebo spíše jejich absencí) a neverbálními. Ignorovaná osoba je přitom záměrně přehlížena. Ignorující se chová netečně a neprojevuje o ignorovanou osobu žádný zájem. Například, když dítě přijde ke svému spolužákovi a osloví ho, ale ten záměrně nereaguje, je dítě ignorováno.

Popíráním, zatajováním nebo pasivním bráněním účasti na veřejném životě je ignorována úroveň práva. Typickým příkladem je právo volební, které bylo dle zákona o řádu volení v obcích republiky Československé z roku 1919 ženám v Československu upíráno až do 20. století. Dalším příkladem je dělené vzdělávání, které bylo na rozdílné kvalitativní úrovni pro dívky a chlapce. Dívčí školy byly zaměřeny především na manuální práci dívek, která byla spolu s triviem a náboženstvím považována za základ dívčího vzdělání. Tento stav trval od zavedení povinné školní docházky (1774) až do druhé poloviny 19. století (Bahenská, 2005). Horší vzdělání ztěžovalo ženám účast na veřejném životě.

Na úrovni solidarity jsou lidé přehlíženi, když jejich úspěchy, individuální schopnosti nebo vlastnosti zůstávají bez povšimnutí. Zejména v každodenním školním životě, kde jsou děti často hodnoceny podle svých výkonů, může být pro žáky zraňující, pokud jejich úspěchy nebo schopnosti nejsou uznány.

Ignorování na první zmíněné úrovni se nezřídka vyskytuje na středních školách. Na počátku roku 2022 jsme provedli výzkum formou dotazníkového šetření mezi žáky ažačkami středních škol po celé České republice (Krucká, 2022). Účastnilo se 450 respondentů, z nichž 153 navštěvovalo střední odbornou školu, 131 gymnázium, 98 konzervatoř, 48 střední odborné učiliště a další školu speciální, či lyceum. Největší zastoupení (43 %) měli respondenti z prvních ročníků, následovaní respondenty z ročníků druhých (26 %). Ze třetích ročníků bylo 20 % a ze čtvrtých cca 11 % respondentů. Cílem výzkumu bylo odpovědět na otázky jako: Probíhá na školách konverzační či komunikační násilí? Jak často, liší se jednotlivé ročníky a školy? Kdy k násilí dochází – o přestávkách nebo během výuky? Jak studenti reagovali na komunikační násilí a jak by si reagovat přáli?

K problematice ignorování bylo zjištěno následující: S tím, že je ostatní neposlouchali, se v posledních třech měsících setkalo často nebo každý den 23 % respondentů. Patnáct procent respondentů uvedlo, že je někdo často nebo každý den ignoroval. Třicet čtyři procenta respondentů reagovalo na násilí v komunikaci právě ignorováním. Tuto reakci zároveň považovalo 28 % respondentů za ideální. Z výzkumu vyplývá, že strategie ignorování, ať už jako prostředek násilí v komunikaci, či jako odpověď na podobné násilí, je často využívanou volbou.

Jak ignorování funguje?

Jak již bylo zmíněno, ignorování odepírá lidem uznání, a to jak ve smyslu ocenění výsledků, tak ve smyslu uznání existence druhé osoby. Uznání je základní lidskou potřebou a jeho odepření znamená sociální smrt (James, podle Lobenstein-Reichmannové, 2021). Ignorováním je vysílána zpráva: *Ty nejsi, neexistuješ.*

Pro malé děti je uznání rodičů nebo pečovatelů životně důležitou potřebou, jak dokládá studie Edwarda Tronicka z roku 1975 nazvaná *Still Face Experiment*

(Adamson, Frick, 2003). Experimentu se účastnily děti (přibližně ve věku jednoho roku) a jejich matky. Matky byly instruovány, aby s dětmi nijak nekomunikovaly a neprojevovaly žádné emoce. Děti velmi rychle začaly upoutávat pozornost matek, usmívat se, gestikulovat, křičet a nakonec, když se jim pozornost získat nepodařilo, plakat. Tento experiment ukazuje, jak zásadní je pro malé děti pozornost ve smyslu uznání existence; je zde vidět snaha dětí o získání uznání (úsměv, gestikulace atd.) a nakonec frustrace (pláč), když jejich úsilí nevyvolá odezvu.

Že je ignorování velmi bolestivou zkušeností i pro dospělé, dokazuje studie *Does rejection hurt?* (Eisenberger, Lieberman, Williams, 2003). Ve virtuální hře s míčem (kdy si tři hráči navzájem házejí míč a najednou je jeden z nich – účastník experimentu – ze hry vyloučen, protože ostatní mu už míč neházejí) se ukazuje, jak vyřazení ze hry dráždí právě ty oblasti mozku, které jsou drážděny fyzickou bolestí. Skenování mozku testované osoby potvrdilo, že sociální vyloučení (míč již není testované osobě házen) vyvolává stejný účinek jako fyzická bolest.

Nálepkování: Takhle tě vidím, takový jsi, patříš do určité kategorie

Co máme na mysli pod pojmem nálepkování (labelling)?

Slovo nálepka znamená „kus papíru či plastové fólie, z jedné strany opatřený lepicí vrstvou, jehož druhá strana je určená pro textové či grafické informace“, přeneseně potom „zjednodušené označení osoby, názoru či jevu na základě povrchního dojmu či předsudku“ (Nálepka, n. d.). Anglické sloveso *to label*, které je zdrojem přeneseného významu českého nálepkování, znamená „opatřit malou papírovou visačkou“. V roce 1853 se označení *to label* používá v přeneseném významu „kategorizovat“ (Label (v.), n. d.). Nálepkování lidí je tedy strategií označování a hodnocení lidí.

Nálepkování nemusí být vždy negativní, ale i pozitivně míněné může ublížit (viz otázka *Jak funguje nálepkování?*) Zde se chceme zabývat nálepkováním především v negativním smyslu v podobě osočování, zlehčování, ponižování, znevažování, urážení apod.

Jak je nálepkování používáno?

K umísťování pomyslných nálepek na osoby se používají různé jazykové struktury, například: *Někdo/ty* (označovaný) *je/jsi* + podstatné jméno (např. *slaboch*); *Někdo/ty* (označovaný) *je/jsi* + hodnotící přídavné jméno (např. *debilní*); *Ty* + podstatné jméno (např. *netykavko*). (Lobenstein-Reichmann, 2019; Rosenberg, 2022).

Lexikálně se negativní označení (podstatná jména nebo hodnotící adjektiva) liší v závislosti na geografické oblasti: v Bulharsku jsou používány urážky jako *Grozna*

si keto salata! (Jsi ošklivý jako salát); ve Finsku: *Senkin luuviulu!* (*Ty kostěný skřete*), což je urážka velmi hubeného člověka (Philippi, 2010). Liší se též v závislosti na sociální skupině (jiná slova volí mládež, jiná akademici), časovém období atd. Použití nadávky či pejorativní nálepky porušuje nepsané normy dané společností, což má za následek požadovaný šokující účinek.

Význam negativních nálepek není náhodný, jedná se například o přisuzování nižší inteligence (*blbec, idiot*), kriminalizaci (*zloděj, vrah*), či dehumanizaci (*kráva, koza*) demonizace (*čarodějnice, ďábel*), patologizace (*mor*), nebo reifikace (*uprchlícká vlna*). Potenciál těchto slov ubližovat vyplývá právě z jejich významu. Jejich prostřednictvím je zpochybňována lidskost označených osob (*svině není člověk*), označené osoby jsou zobrazovány jako nebezpečné a ohrožující (je třeba se zachránit před *vlnou* uprchlíků), jsou vyvolávány emoce závesti, hněvu, odporu či strachu (člověk se bojí *vraha*) (Lobenstein-Reichmann, 2021). Výběr používaných slov zároveň odráží normy a tabu v dané společnosti (Koch et al., 2017; Moogk, podle Lobenstein-Reichmannové, 2012).

Negativní nálepkování je používáno k urážkám, nadávkám, ponížení, či zesměšnění. Ve výše zmíněném výzkumu z r. 2022 bylo zkoumáno i toto chování. K výroku „Někdo mě urazil“ zvolilo odpověď často nebo každý den 14 % respondentů. U výroků „Někdo mě zesměšnil, ponížil“ a „Někdo mi nadával“ byly tyto odpovědi zmíněny pokaždé ca v 1 % případů. Co se týče reakce na násilí v komunikaci, 18 % respondentů uvedlo, že reagovali stejným způsobem. Tuto reakci pokládalo 16 % respondentů za ideální. Lze tedy tvrdit, že urážení, nadávání, zesměšňování, či ponížování a s nimi spojené používání negativních nálepek není na českých středních školách ojedinělým jevem.

Jak funguje nálepkování?

Jak již bylo zmíněno, nálepka nemusí být vždy negativní (*Jsi krásná, ty andílku!*). I v pozitivních výrocích se však objevuje násilí. Nejlépe to lze ilustrovat na doslovném významu nálepkování – jak je napsáno výše: nálepkovat lidi znamená v pravém slova smyslu „dávát na ně kusy papíru s informacemi.“ Absurdita této myšlenky spočívá v tom, že člověk obvykle dává nálepky věcem neživým. Lidé označování nálepkami se tedy stávají součástí kategorie (například jeden z hloupých, nebo jeden z nejlepších studentů) a jejich individualita a další rysy jejich osobnosti jsou tím potlačeny.

Dále lze tvrdit, že pouze ten, kdo stojí v mocenském postavení (nebo se do něj sám staví), si dává právo zařadit jinou osobu do nějaké kategorie. Nálepkovaná osoba pak není považována za rovnocenného partnera v komunikaci, nýbrž je postavena do role podřízené.

Nálepky přinášejí zprávu: *takhle tě vidím, takový jsi, patříš do určité kategorie.*

Nálepkováná osoba může, ale nemusí s tímto sdělením souhlasit. Samotné vyslovení nálepky však přináší situaci, kdy se označená osoba musí s nálepkou vypořádat (ať už se s ní identifikuje, či ji odmítne). Čím bližší a důvěrnější je vztah mezi nálepkujícím a nálepkovaným, tím silnější je účinek nálepek. Účinek je také silnější, pokud je nálepkující v pozici autority vůči nálepkovanému. Například slova oblíbeného učitele mají větší hodnotu a účinek než slova neznámého prodáváče.

Účinek nálepek může mimo jiné spočívat v přizpůsobení chování jedince této nálepce. Když někdo řekne: „Ty jsi zlobivá holka,“ vidí dívka, že je považována za zlobivou. Pokud tato věta pochází od pečovatele, dívka ji podvědomě může považovat za pravdivou a nevědomky se této nálepce přizpůsobit – *říkají, že jsem špatná, tak budu taková*. Vzniká tak začarovaný kruh sebenaplnujícího se proroctví (Schultz von Thun, 2005).

Stigmatizace: vidím tě takového a mohu to „dokázat“, takže takový jsi

Co máme na mysli pod pojmem stigmatizace?

Slovo stigma pochází původně z řečtiny a znamená značku špičatého nástroje, vpich, značku tetování, cejch. Přenesený význam „znamení hanby“ v angličtině pochází z roku 1610. Stigmata jako „znamení připomínající rány na Kristově těle, která se nadpřirozeně objevují na tělech věřících“ pocházejí z 30. let 17. století (Stigma (n.), n. d.). Z této definice vyplývá, že stigma znamená druh označení a vyčlenění jak v pozitivním, tak v negativním smyslu. Stigmatizace je potom ono označování (ve verbální rovině) a vyčleňování (v rovině sociální).

V moderním přeneseném významu je stigma obvykle chápáno jako soubor negativních a často neoprávněných názorů, které má společnost nebo skupina lidí o nějakém stavu – hovoří se například o stigmatu spojeném s duševní nemocí nebo o stigmatu chudoby (Stigma, n. d.). Na rozdíl od nálepky, která se pouze „nalepí“, a proto není tak komplikované ji odstranit, je stigma pevně spojeno se stavem stigmatizované osoby a stigmatizovaná osoba nemůže nebo může jen obtížně tento stav (sexuální orientaci, duševní nemoc, národ, náboženství atd.) sama změnit. Tento stav se odchyluje od normy, kterou si stigmatizující svévolně vytvořil. V některých případech přijetí stigmatu se mohou stigmatizované osoby považovat za „neúplné lidi“ a mít problémy s přijetím sebe sama (Goffman, 2003).

Základ stigmatu je trojího druhu (tamtéž): předpokládaná fyzická nedokonalost (lidé na vozíku, nevidomí); prisuzovaná slabost charakteru (slabá vůle, velmi silné vášně, závislosti, homosexualita, nezaměstnanost, radikální politické názory, duševní choroby); konstruovaný koncept rasy, národnosti nebo náboženství, v tomto typu jsou zahrnuti nejen jednotlivci, ale i celé rodiny nebo národy.

Jak stigmatizace funguje?

Proces stigmatizace má určité aktéry a složky. Jde o osobu, která arbitrárně určuje znak/charakteristiku; tato osoba (například žák, který má ve třídě vliv) se staví do mocenské pozice a rozhoduje o tom, jaká je odchylka od normy. Dále je to charakteristika, která je stanovena jako rozlišovací znak (například silné brýle, nadváha, homosexuální orientace, duševní onemocnění, národnostní menšina). Dalšími aktéry jsou osoba, která interpretuje tuto arbitrárně určenou rozlišovací charakteristiku (může jít například o spolužáky nebo členy party) a stigmatizovaná osoba – označená osoba nesoucí danou charakteristiku (Lobenstein-Reichmann, 2009).

Stigmatizující jazykové struktury jsou podobné jako u nálepkování, např.: *Někdo/ty* (stigmatizovaný) *je/jsi* + podstatné jméno nesoucí stigmatizující potenciál (např. *autík*); *Někdo/ty* (stigmatizovaný) *je/jsi* + hodnotící adjektivum (např. *teplej*); *Ty* + podstatné jméno nesoucí stigmatizující potenciál (např. *cikáne*).

Stigmatizující výrazy odkazují na základ stigmatu. Lidé s tělesným postižením jsou například nazýváni *brejtlouni* nebo *invalidi*, lidé s domnělou charakterovou vadou *teplouši*, *retardi* a lidé, kteří zapadají do určitého pojmu rasy, jsou uráženi jmény jako *cigoš*, *židák* nebo *němčour*.

Jak je stigmatizace používána?

Stejně jako nálepkování je i stigmatizace násilná v tom smyslu, že stigmatizující osoba mluví z pozice moci a znevažuje stigmatizovanou osobu. Na rozdíl od nálepkování je však stigmatizace vždy negativní a použité výrazy se vztahují ke stigmatizujícímu základu. Protože tento základ (silné brýle, homosexualita, národnost) odkazuje na (zdánlivě) neměnný stav, je pro stigmatizované osoby obtížné nebo nemožné stigma popřít nebo se ho zbavit. Pocity méněcennosti a ponížení přetrvávají i po skončení slovní konfrontace. Stigmatizovaná osoba si své stigma vlastně „nese“ s sebou. Verbalizace na jedné straně oživuje stigma pro stigmatizovaného jedince, na druhé straně prohlubuje dané stigma ve společnosti, kde je často hluboce zakořeněné. Opakování stigmatu ho činí stále živějším, přítomnějším a silnějším.

Je možné tvrdit, že stigmatizace je způsob nálepkování opřený o jeden z výše zmíněných základů, předávané poselství může znít: *Vidím tě takhle a můžu to „dokázat“, takže takový jsi*. Když například jedno dítě nazve druhé *buznou*, definuje označenou osobu pouze podle její sexuální orientace (ostatní vlastnosti, zájmy a schopnosti osoby jsou záměrně opomíjeny). Zároveň vyjadřuje méněcennost homosexuálních lidí, ponižuje je a znevažuje. Naznačené poselství může znít: *my (heterosexuálové) jsme normální, ty – buzna – nejsi, jsi člověk druhé kategorie, protože tvůj charakter není na dostatečně dobré úrovni. To, co děláš, je nechutné, neměl by ses vůbec ukazovat*.

Závěr

Násilí v komunikaci není ojedinělým fenoménem a může mít závažné následky, zejména pro psychiku dospívajících. Dle našeho výzkumu se mezi středoškoláky tato forma komunikace vyskytuje relativně často. Můžeme se domnívat, že jazykové násilí se díky opakovanému užívání stává běžným repertoárem komunikačních prostředků středoškoláků, kteří si tyto vzorce následně přenášejí do dalších oblastí života.

Výchova ke zdravé, respektující komunikaci na školách by mohla pozitivním způsobem ovlivnit komunikační dovednosti žáků a zároveň předcházet psychickým zraněním, která jsou často důsledkem násilí v komunikaci. Pro tvorbu didaktického základu, který by vnášel do výuky koncept respektující komunikace, považujeme za nutné provést další výzkumy. Zkoumat by se měl současný stav komunikace ve školách, formy a projevy násilí v jazyce a možnosti začlenění problematiky respektující komunikace do škol.

LITERATURA

- ADAMSON, L. B. – FRICK, J. E. 2003. The Still Face: A history of a shared experimental paradigm. *Infancy*, vol. 4, no. 4, p. 451-473. DOI: 10.1207/S15327078IN0404_01
- BAHENSKÁ, M. 2005. Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávací a ženské spolky v Praze v 19. století. Praha: Libri.
- DEINES, S. 2007. Verletzende Anerkennung. Über das Verhältnis von Anerkennung, Subjektkonstitution und ‚sozialer Gewalt‘. In: HERMANN, S. K. – KRÄMER, S. – KUCH, H. (Hrsg.): *Verletzende Worte. Die Grammatik sprachlicher Missachtung*. Bielefeld: Transcript Verlag, s. 275-294.
- EISENBERGER, D. – LIEBERMAN, M. – WILLIAMS, K. D. 2003. Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, vol. 302, no. 5634, p. 290-292. DOI: 10.1126/science.1089134
- ELLERBROCK, D. – KOCH, L. – MÜLLER-MALL, S. – MÜNKLER, M. – SCHARLOTH, J. – SCHRAGE, D. – SCHWERHOFF, G. 2017. Invektivität – Perspektiven eines neuen Forschungsprogramms in den Kultur- und Sozialwissenschaften. *Kulturwissenschaftliche Zeitschrift*, vol. 2, no. 1, p. 2-24. Dostupné na: <https://kulturwissenschaftlichezeitschrift.de/artikel/ellerbrock-et-al-invektivitaet/>
- GOFFMAN, E. 2003. *Stigma. Poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Slon.
- HERMANN, U. 1993. *Knaurs etymologisches Lexikon*. Berlin: Knaur.
- Ignorance (n.)*. n. d. [online]. Online Etymology Dictionary [cit. 11.9.2022]. Dostupné na: <https://www.etymonline.com/word/ignorance>
- KRUCKÁ, J. 2022. Násilí v komunikaci na českých středních školách. *Filologické štúdie 8: Studia Philologica* 8, p. 11-19.
- Label (v.)*. n. d. [online]. Online Etymology Dictionary [cit. 11.9.2022]. Dostupné na: <https://www.etymonline.com/word/label>
- LOBENSTEIN-REICHMANN, A. 2021. „Rasse“ – zur sprachlichen Konstruktion einer Ausgrenzungsstrategie. *Kulturwissenschaftliche Zeitschrift*, vol. 6, no. 1, p. 163-186. Dostupné na: <https://sciendo.com/article/10.2478/kwg-2021-0021>

- LOBENSTEIN-REICHMANN, A. 2019. Sprachgeschichte als Geschichte menschlicher Beziehungen. In: BÄR, J. A. – LOBENSTEIN-REICHMANN, A. – RIECKE, J. (Hrsg.): Handbuch Sprache in der Geschichte. Berlin: De Gruyter, p. 344-369.
- LOBENSTEIN-REICHMANN, A. 2009. Stigma – Semiotik der Diskriminierung. In: LIEBERT, W.-A. – SCHWINN, H. (Hrsg.): Mit Bezug auf Sprache. Festschrift für Rainer Wimmer, Tübingen: Gunter Narr Verlag, p. 249-271.
- LOBENSTEIN-REICHMANN, A. 2011. Verbale Gewalt – ein Forschungsgegenstand der Sprachgeschichtsschreibung. In: ERNST, P. (Hrsg.): Historische Pragmatik. Tagungsband zur Jahrestagung der Gesellschaft für Historische Sprachwissenschaft. Berlin; Boston: De Gruyter, s. 215-238.
- PHILIPPI, J. 2010. Zu Gast bei Freunden: schimpfen und fluchen in 114 Sprachen. Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag.
- ROSENBERG, M. B. 2022. Nenásilná komunikace: řeč života. Revidované a doplněné vydání. Praha: Portál.
- SCHULTZ von THUN, F. 2005. Jak spolu komunikujeme? Překonávání nesnází při dorozumívání. Praha: Grada.
- Stigma*. n. d. [online]. Merriam-Webster Dictionary Thesaurus [cit. 11.9.2022]. Dostupné na: <https://www.merriam-webster.com>
- Stigma (n)*. n. d. [online]. Online Etymology Dictionary [cit. 11.9.2022]. Dostupné na: <https://www.etymonline.com/word/stigma>
- Zákon č. 75/1019 Sb. ze dne 31.1.1919, kterým vydává se řád volení v obcích republiky Československé* [online]. epravo. [cit. 11.9.2022]. Dostupné na: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?Id=976&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>

Souhrn: Práce podrobně popisuje a analyzuje tři formy násilí v komunikaci – ignorování, nálepkování a stigmatizaci. Jednotlivé formy jsou ilustrovány příklady ze školní praxe. Zmíněny jsou i výsledky autorčina nedávného výzkumu jazykového násilí na středních školách. U každé z uvedených forem jsou zodpovězeny tři otázky: Co myslíme touto formou jazykového násilí? Příslušná forma je stručně definována na základě její etymologie. Jak se používá? Jsou vysvětleny jazykové prostředky a postupy použití příslušné formy. Proč to funguje? Je uveden vliv příslušné formy násilí na lidskou psychiku. Všemi třemi formami komunikačního násilí je poškozena lidská potřeba uznání. Příjemci jsou buď zcela opomíjeni, nebo je jejich individualita vytěsněna zobecněním – nejsou vnímáni jako jedinečné osoby, ale jako součást skupiny, kterou pro ně vybral někdo jiný. Násilí v komunikaci může mít pro příjemce vážné následky, které si mluvčí často neuvědomují.

Klíčová slova: ignorování, stigmatizace, nálepkování, komunikace, jazykové násilí

Mgr. Jana Krucká vystudovala jazyky na Západočeské univerzitě v Plzni. V současnosti je studentkou doktorského programu Německý jazyk a literatura s didaktikou na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. K jejím odborným zájmům patří komunikace a komunikační násilí, nenásilná komunikace, didaktika středních škol.

Recenzie

Čermák, I. – Šíkl, R. (Eds.): **Příběh československé psychologie 2. Rozhovory s osobnostmi oboru**. Praha: Portál, 2022, 350 s. ISBN: 978-80-262-1944-6.

V kamenných aj internetových kníhkupectvách sa objavilo pokračovanie príbehu československej psychológie, ako ho na základe rozhovorov so staršími kolegami prerazovali Ivo Čermák a Radovan Šíkl s niekoľkými ďalšími spolupracovníkmi. V druhom diele doplnila autorský kolektív psychológov ešte historička Radmila Švaříčková Slabáková, ktorá prispela erudovanou úvahou o tom, čo tvorí generáciu a čo sú generačné spomienky. Autori projektu podporeného Grantovou agentúrou Českej republiky sa totiž rozhodli poňať interviewovaných psychológov narodených v rokoch 1939-49 ako predstaviteľov jednej psychologickéj generácie.

Pre svoj výskum použili metódu kombinujúcu orálnu históriu s naratívnym prístupom – bližšie to opisujú v prvom zväzku (Čermák, Šíkl, 2021), ktorý spracúval spomienky a skúsenosti jedenástich osobností českej psychológie narodených pred rokom 1938. Viacerí významní psychológovia, ktorých spomienky by si zaslúžili spracovanie, v čase realizácie projektu už žiaľ neboli medzi nami; piati z tých jedenástich sa nedožili vydania práce, vydania druhého dielu sa nedožil šiesty. V osudoch interviewovaných identifikovali autori silný vplyv „ducha doby“, v ktorej naši doyen žili, a nezdolnosť, s ktorou čelili nepriaznivým životným okolnostiam. Recenzia prvého zväzku vyšla v čísle 2/2021 tohto časopisu (Dočkal, 2021).

Aj druhá kniha je venovaná českým kolegom, tentoraz tým narodeným medzi rokmi 1939-1949. Okrem jedného sú ešte medzi nami a viacerí sú dodnes vo svojej profesii aktívni. Číslo 2, ktoré je na obálke netradične predradené pred názov diela, si (na rozdiel od prvého zväzku) nemožno nevšimnúť. V abecednom poradí sú tu uvedené priezviská všetkých spovedaných kolegov, v rovnakom poradí sú publikované aj rozhovory s nimi. Každému rozhovoru predchádza krátky faktografický medailón (spracovali ich Radovan Šíkl a Markéta Černá). Vlastné rozhovory viedol Ivo Čermák, v dvoch prípadoch Simona Hoskocová. Za každým

rozhovorom nasleduje komentované zhrnutie, ktoré autori nazvali „duchovným portrétom“ – tieto portréty vypracovali Vladimír Chrz, Miroslav Filip a Ivo Čermák. Fotografickú prílohu zostavili Radovan Šíkl a Dalibor Vobořil.

Medzi jedenástimi kolegami z prvého dielu bola jediná žena, v druhom diele sú už medzi deviatimi psychologickými doyenmi dve. Kopíruje to prevahu mužov v povojnovej akademickej psychológii, napriek tomu mám pocit, že už v tomto období bolo medzi psychológmi zaujímavých žien viac. Ak bude niekto spracúvať dejiny ďalších psychologických generácií, určite sa pomer mužov a žien bude meniť. Azda sa s väčším zastúpením žien stretne už v tretej časti príbehu, v ktorej sa autori budú rozprávať so slovenskými psychológmi a ktorej realizáciu podporila Vedecká grantová agentúra SR.

Kolegov, ktorým je venovaná druhá časť plánovanej trilógie, vymenujem od najstaršieho po najmladšieho (podľa dátumu narodenia): Karel Balcar (1939), Jiří Mareš (1942), Zdeněk Vtípil (1943-2022), Jiří Růžicka (1943), Jaroslav Šturma (1944), Marie Vágnerová (1946), Vladimír Řehan (1948), Iva Šolcová (1948), Petr Kulišťák (1949).

Generačný prístup k tejto kohorte psychológov sa neukázal ako príliš nosný. Kolegovia z prvého i druhého dielu pôsobili v podobných spoločenských podmienkach a formovali ich podobné skúsenosti. Tí mladší alebo nezažili vojnu, alebo vtedy boli ešte veľmi malí. Komunistický prevrat zažili ako deti, prípadne sa narodili až po ňom. Päťdesiate roky, cez ktoré sa museli prebiť príslušníci staršej generácie, sa ich prakticky nedotkli. Obe kohorty však začali byť aktívne v šesťdesiatych rokoch minulého storočia, ktoré umožňovali slobodnejší rozlet, a oboch sa rovnako bolestne dotklo prerušenie tohto rozletu sovietskou okupáciou Československa. Vyrovnávanie sa s touto skúsenosťou a hľadanie možností profesijného uplatnenia v časoch tzv. normalizácie obe skupiny skôr spája ako rozdeľuje. Obe tiež v zrelom veku zažili a privítali spoločenskú zmenu v roku 1989;

tá mladšia mala viac času a príležitostí z nej vyťažiť. Možno však povedať, že na prácu starších kolegov plynule nadviazala, nevymedzila sa voči nim, nevytvorila nové psychologické paradigmy. Generačnú príslušnosť tu teda tvoria iba roky narodenia; aj v prípade kohorty, ktorej sa venuje druhá kniha príbehu, sa zdá plauzibilnou interpretácia s využitím konceptu „ducha doby“.

Psychológovia z druhého zväzku absolvovali vysokoškolské štúdium koncom šesťdesiatych rokov, štyria ho končili už na začiatku normalizácie, iba ten najmladší (P. Kulišťák) študoval až v rokoch sedemdesiatych. Rok 1968 vytvoril podmienky, vďaka ktorým sa podaktorí z doyenov dostali k zaujímavým zahraničným pobytom. Tak K. Balcar strávil dlhší čas v USA u J. B. Cattella, J. Růžicka v Spojenom kráľovstve, kde sa zoznámil s Annou Freudovou a stretol aj H. J. Eysencka. M. Vágnerová a I. Šolcová mali príležitosť absolvovať mesačnú stáž v Holandsku. Tieto skúsenosti mali nesporný vplyv na ich ďalší profesijný vývin. Všetkým ho komplikovali problémy, ktoré si už dnes nevieme predstaviť: ako sa dostať k zahraničnej literatúre. Prekážkou nebola len neexistencia internetu, ale najmä existencia režimu, pre ktorý bol akýkoľvek kontakt so zahraničím apriórne podozrivý. Zložité získavanie separátnych výtlačkov článkov z amerických časopisov opisuje Jiří Mareš. Popri mnohostrannej činnosti v oblasti pedagogickej a lekárskej psychológie je autorom množstva prehľadových štúdií, z ktorých mohli čerpať ďalší kolegovia.

Hoci autori predstavujú svojich deviatich respondentov ako akademických psychológov, s výnimkou Jiřího Mareša začínal každý svoju kariéru v psychologickej praxi – Z. Vtípil ako väzenský a neskôr pracovný psychológ, ostatní zväčša na klinických pracoviskách. Karel Balcar síce po ukončení štúdia nastúpil na Psychologický ústav ČSAV, no pre nezhody s normalizačným vedením odišiel do Inštitútu pre ďalšie vzdelávanie lekárov, kde spájal pedagogickú prax s psychoterapeutickou. Komunisti často nepovolili nestránikom ďalej sa vzdelávať alebo pôsobiť na akademickej pôde. Marie Vágnerová kvôli tomu namiesto psychologickej aspirantúry vyštudovala genetiku a z nej získala aj titul CSc.

V akademickej psychológii sa začala angažovať až po roku 1989 a poznáme ju ako autorku množstva nesmierne užitočných učebníc. No vedeli ste, že predtým vyše dvadsať rokov aj ona pôsobila ako klinická psychologička?

Celoživotným klinickým psychológom je Jaroslav Šturma, zaoberajúci sa predovšetkým problematikou vývinu detí s postihnutím. V deväťdesiatych rokoch založil v Prahe Detenské centrum Paprsek, inšpirované v mnohom prístupom nemeckého sociálneho pediatra Theodora Hellbrüggeho. Detské centrum VÚDPaP sme zakladali na tých istých princípoch (pozri napr. Špotáková, 2004), no ostalo malým pracoviskom výskumného ústavu. To pražské zaštitilo mesto a rozrástlo sa na inštitúciu poskytujúcu služby, vrátane pobytových, na viacerých miestach v Prahe a dnes už nielen deťom. Jaroslav Šturma súbežne prednášal na vysokej škole, akademikom sa však nikdy necítil.

S obdobím „normalizácie“ sa vtedajší psychológovia vyrovnávali všelijako. Iba jeden z interviewovaných – Zdeněk Vtípil – bol členom komunistickej strany. Na katedru psychológie UP v Olomouci nastúpil po tom, čo z nej museli odísť ľudia angažovaní v roku 1968; okrem akademickej sa venoval práci v odboroch, po roku 1989 sa stal tajomníkom katedry. Vladimír Řehan vstúpil do komunistickej strany ako študent v roku 1966, keď sa ukazovala možnosť jej obrody, no v r. 1970 ho z nej vylúčili. Keď mu umožnili školu dokončiť, zamestnal sa na protialkoholickom oddelení Psychiatrickej liečebne v Šternberku; na Filozofickú fakultu UP v Olomouci nastúpil až po zmene režimu (v roku 1991).

Väčšina psychológov v strane nebola, no kolegov straníkov nehodnotia nijako prísne. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch museli vedúce pozície zastávať komunisti, na rozdiel od rokov päťdesiatych to však boli ľudia patrične vzdelaní. V čistkách sa výrazne angažoval iba Jozef Linhart, normalizačný vedúci katedry psychológie FFUK a riaditeľ Psychologického ústavu ČSAV v Prahe. Zo spomienok respondentov vyplýva, že väčšina vtedajších šéfov sa snažila využiť stranické krytie skôr na to, aby svojim nestráničným kolegom umožnila zmysluplne pracovať. A tí, ak pracovať chceli,

nemohli samozrejme príliš „vystrkovať rožky“. S disentom mal isté styky iba Jiří Růžička a čiastočne Jaroslav Šturma.

Zmena režimu po roku 1989 priniesla sledovanej kohorte psychológov nové možnosti. V plnej miere ich využil Jiří Růžička, zakladateľ niekoľkých súkromných zariadení (Psychoterapeutická a psychosomatická klinika ESET, Pražská psychoterapeutická fakulta, Pražská vysoká škola psychosociálnych štúdií), ktorý sa v nových podmienkach zasadil za využívanie da-seinsanalytickej terapie. Petr Kulišťák využil svoje prvé skúsenosti z práce v pedagogicko-psychologickej poradni a neskôr na neurologickej klinike, aby v našich podmienkach začal rozvíjať vedný odbor, ktorému sa dovtedy nevenovala dostatočná pozornosť – neuropsychológiu. Veľmi mu pomohla možnosť vycestovať za skúsenosťami do viacerých európskych štátov. Iva Šolcová, ktorá sa dovtedy venovala klinickej praxi v psychiatrickej ambulancii a v osemdesiatych rokoch začala na Fyziologickom ústave ČSAV v rámci programu Interkozmos sledovať stres spojený s izoláciou, nastúpila v r. 1991 do Psychologického ústavu akadémie vied, kde pôsobí dodnes nielen ako vedecká pracovníčka, ale aj ako šéfredaktorka časopisu Československá psychologie. Vladimír Řehan využil svoje manažérske schopnosti vo vedúcich funkciách na Filozofickej fakulte Univerzity Palackého. Široký rozhľad predurčil Jiřího Mareša, aby sa stal členom vedeckých rád viacerých vysokých škôl a tiež predsedom skupiny pre pedagogiku, psychológiu a kinantropológiu Akreditačnej komisie vlády ČR.

Nestori nášho odboru, ktorých rozprávania spracovali autori v prvom i druhom diele Príbehu československej psychológie, sa od seba nelíšia natoľko, aby bolo možné pokladať ich za predstaviteľov dvoch odlišných psychologických generácií. Aj keď rozprávajú o svojich úspechoch, vystupujú sympaticky skromne. Až zarážajúca je extrémna skromnosť Karla Balcara. Respondenti z druhej knihy bezprostredne nadviazali na prácu svojich predchodcov. Viacerí pozitívne spomínajú na svojho učiteľa z pražskej katedry psychológie Vladimíra Tardyho. Zdeněk Matějček významne ovplyvnil všetkých psychológov, ktorí sa venovali deťom. Úzko s ním spolupracovali Marie Vágnerová

a Jaroslav Šturma. Marie Vágnerová a Karel Balcar spomínajú ako na blízkeho kolegu na Pavla Řičana. V rozhovoroch odznali tiež mená Viléma Chmelaře, Josefa Langmeiera, Stanislava Kratochvíla a ďalších. Zdá sa, že „duch doby“, v ktorej respondenti oboch kníh žili, zmazal predpokladané rozdiely medzi generáciami.

Výraznejší – aj paradigmatický – predeľ možno očakávať až s nástupom generácie, ktorá nemá skúsenosti s neslobodným komunistickým režimom, zato má voľný prístup k získavaniu poznatkov v medzinárodnom meradle. Pre akademickú, ale aj praktickú psychológiu z toho však môže vyplývať riziko, na ktoré poukázal Jaroslav Šturma: „Mám trochu obavu..., aby se od sebe příliš nevzdalovala přísně metodologicky vedená psychologie a psychologická praxe. Přál bych si, aby se oba tyto směry navzájem doplňovaly a obohacovaly a aby se samy neprohlášovaly za hlavní a jediné představitele psychologie jako takové.“

Kolegovia z recenzovanej knihy, aj tí, čo boli výrazne vedecky zameraní, museli zväčša získavať praktické skúsenosti, lebo režim ich za katedry jednoducho nepustil. K vede sa prepracovali až neskôr. To prelínanie vedy a praxe pritom bolo pre nich i pre psychológiu nesmierne obohacujúce. Dnes študenti, ktorí chcú pracovať s ľuďmi, odchádzajú po ukončení vysokej školy do praxe a ďalšiemu štúdiu sa nevenujú. Tí, ktorých zaujala veda a vedecká metodológia, ostávajú na školách ako doktoriandi a neskôr asistenti, docenti, profesori s veľkými teoretickými vedomosťami, no zväčša bez praktických skúseností. Azda len nízke učiteľské platy niektorých prinútili, aby si privyrábali poradenskou či klinickou činnosťou, málokomu sa však podarí ich zmysluplne skĺbiť. Bez spojenia a vzájomného ovplyvňovania vedy a praxe sa však psychológia nemôže úspešne rozvíjať.

Recenzovaná kniha, podobne ako prvý zväzok, obsahuje výber najdôležitejších publikácií interviewovaných nestorov, slovník osobností, o ktorých sa v rozhovoroch zmienili, stručné medailóniky všetkých autorov knihy, vecný i menný register a zoznam literatúry použitej pri interpretácii zistení.

Po nemnohých faktograficky orientovaných prácach o histórii našej psychológie (napr. Hos-

kovcová, Hoskovec, Heller, 2016) je projekt Iva Čermáka s kolektívom nesmierne záslužným počinom. Škoda, že nemohol zachytiť najstaršiu generáciu predvojnových psychológov; tam už musíme ostať iba pri tej faktografii. K zavŕšeniu projektu chýba spracovanie a vydanie posledného dielu – totiž prerozprávanie príbehu psychológie, ako sa v rokoch po druhej svetovej vojne vyvíjala na Slovensku. Verím, že to opäť bude inšpiratívne čítanie, ktoré mladým kolegom ukáže, že psychológia sa pestovala nielen v USA a že napriek mnohým ťažkostiam aj u nás dosiahla nejednen úspech. A možno sa niektorí z tých mladých neskôr podujmú na spracovanie faktografickej i orálnej histórie ďalších domácich psychologických generácií.

Vladimír Dočkal

LITERATÚRA

- DOČKAL, V. 2021. Čermák, I. – Šíkl, R. Příběh československé psychologie 1. Recenzia. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, roč. 55, č. 2, s. 159-162.
- ČERMÁK, I. – ŠIKL, R. 2021. Příběh československé psychologie 1. Rozhovory s osobnostní oboru. Praha: Portál.
- HOSKOVCOVÁ, S. – HOSKOVEC J. – HELLER, D. 2016. Dějiny české a slovenské psychologie. Praha: Karolinum.
- ŠPOTÁKOVÁ, M. 2004. Detské centrum: Aplikácia vedeckých poznatkov v praxi a podnety praxe pre vedecký výskum. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, roč. 39, č. 2-3, s. 243-248.